

Romano džaniben

časopis romistických studií | 24. ročník | 2/2017

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

Zuzana Trachtová Někdy jsem rebelka, jindy slušná holka. Kulturní modely násilí z pohledu romských dívek	7
Pavel Kubaník „Nebijte se. Hádejte se.“ Socializace asertivity v Gavu	23
Sofiya Zahova Dětství v životopisných textech švédských Romů – tendence a proměny	45
Červenka Jan Prvky cizích pravopisů v pravopisu severocentrální romštiny – proměny v teorii a ediční praxi od počátku systematického pravopisu do přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století	71

NERECENZOVANÁ ČÁST

Elena Marušiaková, Veselin Popov Pamiatke Nikolaja Bessonova	101
Nikolaj Bessonov Domácí práce a povinnosti cikánských dětí v Sovětském svazu během kočovného období	107
Markéta Hajská Gagarin	131
Aljoša Nils-Erik Dimiter Taikon, Gunilla Lundgrenová Aljoša, syn romského vajdy	139
Stáňa Miková Šov berš Šest roků	156
RECENZE ANOTACE	163

Prvky cizích pravopisů v pravopisu severocentrální romštiny – proměny v teorii a ediční praxi od počátku systematického pravopisu do přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století²

Abstract

The article traces the evolution of one of the orthographic principles for North-Central Romani in Czechia: marking of code-switching in Romani with the use of the orthographic system of the source language (Czech). The length of the period under estimation is determined by the publication of two texts prepared in the time of so-called perestroika but published only after 1989. The author comes to following periodization: the researched principle was first published not earlier than 1991 but it has been present in Romani as written in Czechoslovakia since the introduction of the orthographic system in the early 1970s. In the times of Svaz Cikánů-Romů (Union of Gypsies-Roms, 1969–1973), there was an explosive development of Romani journalism which brought a lot of code-switching into the texts. In the times of forced decline of Romani ethno-emancipation movement (1974–1989), social themes completely disappear from the texts published in Romani but that is also why Romani language published in that time becomes purist, although there is no support for Romani nationalism. Code-switching comes back into the texts with the revival of social themes only in the very last period of the communist regime and in the texts published after the fall of communism.

Key words

Romani language, orthography, code-switching, history

1 Autor je odborným asistentem na Semináři romistiky Katedry středoevropských studií FF UK, v letech 2005–2016 byl vedoucím Semináře. E-mail: jan.cervenka@ff.cuni.cz

2 Tento text vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P10 – Lingvistika, podprogram Romové v synchronní i diachronní perspektivě.

0 Úvod

Cílem tohoto článku je zmapovat dynamiku vývoje principu, který je v zápisu severocentrální romštiny³ alespoň latentně přítomen již od počátku pravopisu – totiž principu zápisu produktů jazykového kontaktu využívajícího pravopisných systémů zdrojových jazyků. Budu sledovat proměnlivost pojetí jazykového materiálu, pro který byl sledovaný pravopisný princip doporučován či aplikován, dále mě bude zajímat konkrétní podoba jeho postulace a budu sledovat i míru konzistence v jeho užívání. Rovněž budu sledovat míru závaznosti případných doporučení ze strany standardizátora, a míru deklarace těchto pravopisných prvků jako skutečného principu.

Přítomný článek se soustředí na období od vzniku systematického pravopisu pro severocentrální romštinu v Československu v roce 1970 do publikace dvou přelomových textů vznikajících na sklonku komunistického režimu v době tzv. přestavby a otištěných brzy po změně režimu.

Výchozí hypotézou bylo, že v souladu s historií celého pravopisu severocentrální romštiny měl zápis přepínání kódu pomocí pravopisu majoritních jazyků na počátku charakter doporučení (jako je tomu později – viz Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991: 612), později se vyjevuje jako pravopisný princip a nejpozději ze všech čtyř principů⁴ je nakonec postulován nebo pojmenován jako samostatný princip – etymologický – až v Pravidlech (Hübschmannová et al. 2006), ovšem s redukovanou potenciální aplikací způsobenou jazykově puristickými tendencemi. Jeho aplikace pak od devadesátých let diferuje vzhledem k typu textů dle funkce a uživatelských skupin. Tato výchozí hypotéza se ovšem v průběhu práce na textu zpřesňovala. Užitečným se ukázalo podchytit veškeré texty dotýkající se teoreticky pravopisu severocentrální romštiny, a pro počáteční období i veškeré texty publikované v tomto jazyce. Dále se ukázalo vhodným sledovat jako rozšiřující téma celkovou práci autorů či editorů s jazykovým kontaktem. V řadě případů se totiž vedle sebe vyskytují kontaktové prvky v různé míře kombinující přepínání kódu a adaptaci. Navíc míra morfologické a pravopisné adaptace v daném textu ukazuje způsob a důslednost ediční práce s jazykovým kontaktem, případně i míru připuštění jazykového kontaktu jako takového do psané romštiny. Pojetí jazykového kontaktu v jednotlivých textech sleduji rovněž

3 Severocentrální romština je dominantním dialektem na území Česka a Slovenska. Pouze těchto území se týká sledovaná pravopisná problematika. Tímto dialektem se sice rovněž mluví v Užhorodské oblasti na Ukrajině a v jižním Polsku, ale jak jsem již upozornil dříve (Červenka 2014: 57), ortografické ambice se vždy týkaly pouze české a slovenské varianty. Na Ukrajině se v tomto dialektu začíná publikovat teprve v době finalizace tohoto článku v roce 2017, a to s použitím vlastního systému zápisu v cyrilici, a v Polsku se již delší dobu používají systémy založené na polském pravopisu, které podle mých dosavadních informací rovněž nemají ambice standardizovaného pravopisu daného dialektu.

4 Viz oddíl 0.3 tohoto článku.

na variacích deklarovaného či používaného souboru grafémů, zejména na explicitním zařazování či vyřazování hlásek signalizujících kontakt s češtinou, jako jsou *ě, ř, y, x* a *q*. To vše nutně vedlo k omezení závěru sledovaného období na přelom osmdesátých a devadesátých let 20. století.

0.1 Romština jako kontaktní jazyk

Romština je již od svého vzniku jazykem s velkým vlivem jazykového kontaktu. Je samozřejmě úkolem do budoucnosti pro autora či další badatele uvedené tvrzení plně verifikovat, zde jen odkážme na bohatou literaturu (např. Matras 1995), připomeňme asymetrický bilingvismus mluvčích romštiny s majoritními jazyky, běžné přepínání do těchto jazyků i v hovoře rodilých mluvčích romštiny a časté přejímání: zajímavé je například nazývání kovářského náčiní poměrně ranými přejímkami, jako je *svirin* („kladivo“ – přejímka z řečtiny).⁵ Jako silně kontaktní jazyk se romština od začátku musí vyrovnávat s nejrůznějšími prvky kontaktních jazyků.⁶ Na různé typy produktů kontaktu v současné mluvené romštině poukazuji ve svém starším textu (Červenka 2006b). Typickými produkty přepnutí kódu jsou například počítané předměty po (přejatých) číslovkách jako *sedem rokov, sto korun*⁷ (tamtéž: 92), vyskytují se však i delší spojení: *za slovenského štátu, z tretieho pokolenia, folklórny festival vo Východnej* (tamtéž: 101).⁸ Problematiku zápisu přepínání v psané romštině jsem mapoval již ve své diplomové práci (Červenka 1996: 50–52). S rozvojem psané romštiny přibývá problém, jak zejména nápadnější produkty jazykového kontaktu zachycovat písmem, a to nejvíce v případech, kdy dochází k úplnému střídání kódu bez adaptace do romštiny.

Jako kontaktní jazyky severocentrální romštiny se ve sledovaných textech vyskytovaly téměř výhradně čeština a slovenština, respektive jejich dialekty. Principiálně jde ovšem o zápis prvků kteréhokoli jazyka kromě romštiny.

5 Kovářství totiž patří mezi tradiční předevropská povolání Romů, a např. na slovenském území si Romové drželi až do 20. století i vlastní postupy, jako např. kování vsedě. Dalo by se tedy očekávat, že si zachovají i tradiční terminologii, když už ne pro výrobky, alespoň pro náčiní, o němž nemuseli komunikovat v majoritních jazycích. A pokud už terminologii nahradily přejímky, dalo by se očekávat, že budou až z pozdějších kontaktních jazyků, např. slovenštiny.

6 Za pozornost stojí např. zvláštní mechanismy morfologické adaptace, které zhruba od poloviny kontaktu romštiny s řečtinou odlišují morfologii nově přejatých jmen i sloves od původních a od dřívějších přejímek. Elšík a Matras (2006: 72) pro tyto skupiny zavedli Elšíkovy termíny oikoklitická a xenoklitická slova. Teoretické řešení samotného jazykového kontaktu romštiny s ostatními jazyky je však zcela mimo rámec mého textu, který se zabývá jen jeho zápisem v psané severocentrální romštině od vzniku pravopisu SCR (Svazu Cikánů–Romů).

7 Jelikož v celém mém textu hrají roli citace různých typů zápisu přepínání kódu, v nichž někdy jsou a někdy naopak nejsou použity na různých místech uvozovky, vyhrazuji si právo oproti užu tohoto časopisu používat sám pro citaci kurzivu namísto uvozovek.

8 Dalším nepřímým dokladem uvedené teze o silném vlivu kontaktu na romštinu bude i tento článek.

0.2 Historie standardizace pravopisu severocentrální romštiny

V přítomném textu nebude příliš problematizována otázka standardizovanosti romštiny ani pojetí samotného pojmu „standardizace“. Tím se podrobněji zabývám v jiném textu (Červenka 2014: 64–68).⁹ Přiblížím však dosavadní poznání o historii pravopisu severocentrální romštiny, kterou shrnuje uvedený článek (tamtéž: 57–62).

Ačkoli severocentrální romština byla nějakými způsoby zapisována už před rokem 1971, za počátek skutečného pravopisu aspirujícího na standardní systém přesahující horizont jednoho autora je třeba považovat až pravopisné zásady Svazu Cikánů–Romů (dále jen pravopis SCR):¹⁰

V roce 1971 vychází v časopisu Svazu Cikánů–Romů Románo lil série příloh o romštině a hned na jejím počátku jsou publikována první pravopisná pravidla pro severocentrální dialekt romštiny (Hübschmannová, 1971)¹¹. Pravidla byla dle všech dostupných svědectví přijata Jazykovědnou komisí Svazu Cikánů–Romů. Existence samotné jazykovědné komise a přijetí pravidel jsou dle dosavadního stavu bádání doloženy kupodivu pouze v textech hlavní postavy tohoto procesu, Mileny Hübschmannové [...], a to navzdory faktu, že k samotnému Svazu Cikánů–Romů je známo již poměrně mnoho archivního materiálu. Vznik komise není rovněž nikde přesně datován, můžeme ovšem soudit na dobu mezi roky 1969, kdy byl Svaz založen, a 1971, kdy byly její výsledky publikovány. (Červenka 2014: 57–58)

Po přijetí zásad následovalo poměrně dlouhé období, kdy navzdory několika změnám jazykově-politické situace nedocházelo k významnějším aktům týkajících se standardizace. Text (tamtéž: 59) upozorňuje na menší míru závaznosti a systematickosti prvních pravidel, v zásadě šlo o stručnou charakteristiku pravopisných zásad používaných ve svazovém časopise, ale dodává:

Je třeba přiznat, že tvrzení o formálně platném a strukturně dopracovaném standardu v uvedeném období nemusejí být zcela mylná. Uplatníme-li méně formalistické hledisko, než jsem dosud zastával, můžeme dospět i ke stanovisku, že dosavadní úprava stačila v obou smyslech: Hlavní zásady pravopisu byly vyhlášeny již v roce 1971 a v písemné praxi byly odchylky od nich způsobeny spíše a častěji chybami uživatelů než nejasnostmi v samotných pravidlech [...]. Proto nevznikla tak silná potřeba je dopracovat. Zvolený pravopis byl zároveň prezentován jako pravidla Svazu Cikánů–Romů [...] a nezaznamenal jsem ani

⁹ Tam, kde to je účelné, budu ovšem i v tomto článku konfrontovat postulovaná pravidla s ediční praxí.

¹⁰ Vzhledem k možné záměně zkratk pro Svaz Cikánů–Romů a severocentrální romštinu budu důsledně výrazem *pravopis SCR* označovat „pravopis Svazu Cikánů–Romů“, zatímco pro spojení „pravopis severocentrální romštiny“ budu používat výraz nezkrácený.

¹¹ V přítomném textu jde o pramen Hübschmannová 1971a.

v romských, ani v majoritních kruzích diskusi týkající se jeho legitimacy. Rovněž jsem nezaznamenal vědomou snahu psát dle jiných zásad, s výjimkou některých solitérních experimentů. (Červenka 2014: 60)

Upozornil jsem též i na mírné variace v rámci pravopisných zásad vyskytující se již v uvedeném období (Červenka 2014: 60):

Zajímavé přitom je, že pravopisná pravidla, tak jak byla postupně publikována, a také jak jsou používána v písemné a ediční praxi samotné hlavní autorky a jejích přímých žáků, se v průběhu sledované doby mění, vyvíjejí a varíují (konkrétní doklady srov. např. Červenka, 2006b: 60–61)¹², a nikdy to nemá podklad ve skutečné rekodifikaci nebo publikovaném návrhu změn. Určitou výjimkou je přiznání modifikace pravidel v závěru textu Hübschmannové a Šebkové (2003: 97): „Byli bychom rádi, kdyby předložená pravidla, vypracovaná lingvistickou komisí Svazu Cikánů–Romů (a do jisté míry modifikovaná)¹³ mohla být oporou na této cestě.“

V červnu 2008 dochází k předělu: ve Slovenské republice je slavnostně vyhlášena standardizace severocentrální romštiny doprovázená knižní publikací pravidel vrozených 2006 (Hübschmannová et al. 2006). Nová pravidla lze charakterizovat takto:

Přelomem, zejména ovšem v symbolické rovině, je vydání Pravidel romského pravopisu na Slovensku. Do základních zásad zápisu romštiny, platných od roku 1971, druhá standardizace nezasahuje. Klade však [...] daleko větší důraz na systémovou ucelenost po vzoru pravidel majoritních jazyků a rovněž na oficiální deklaraci. Odlišný je také způsob, kterým vznikla, zejména intenzivní stupňovitá spolupráce českých romistů a slovenské romské inteligence. Zajímavé je, že v Pravidlech samotných přitom nenajdeme přiznání aspirace na oficiální platnost i v České republice. (Červenka 2014: 62)

Pro dnešní téma je klíčové přiblížit i principy, na kterých je pravopis severocentrální romštiny založen. Není náhodou, že odkazy, které použiji, byly publikovány až po sledovaném období – jak totiž v tomto textu ukážu, systematické podchybení pravidel na základě principů se datuje až do devadesátých let.¹⁴

12 V přítomném textu jde ovšem o pramen Červenka 2006a.

13 Zvýraznil Červenka 2014.

14 Všechny čtyři principy, které přiznává knižní vydání pravidel (Hübschmannová et al. 2006: 19–20) se v popisu pravidel například objevují až krátce před standardizací (konkrétně Červenka 2006a). Do té doby buď nebyly zmiňovány vůbec, nebo byly uváděny pouze dva až tři.

0.3 Principy pravopisu severocentrální romštiny

Zmíněné čtyři principy jsou v pravopisu severocentrální romštiny nějakým způsobem přítomny od začátku systematického zápisu,¹⁵ přehledně se ovšem objevují až v Pravidlech, podle kterých je přiblížím (Hübschmannová et al. 2006: 19–20)¹⁶:

a) Princip fonematický¹⁷ spočívá hlavně v zápisu fonémů a je v severocentrální romštině základním principem.

b) Princip morfematický¹⁸ ho modifikuje zejména v případě zápisu hlásek na konci slova, případně na morfematických švech, kde se zapisují znělé i aspirované hlásky, ač se vyslovují jejich neznělé a neaspirované protějšky.

c) Princip etymologický je vyhrazen jen pro ty části romských textů, které jsou produktem jazykového kontaktu s cizím jazykem, ale nejsou standardně adaptovány. Ty pak využívají pravopisu zdrojového jazyka. Na rozdíl od prvních dvou – dominantních – principů se pojetí třetího principu během existence pravopisu mění, a část tohoto vývoje je námětem mého problematizujícího textu,¹⁹ proto ho na tomto místě nemohu představit jednoznačněji.

d) Interdialektní princip²⁰ modifikuje zápis severocentrální romštiny v případě, že se liší subdialektní varianty hlásek. Pravidlo doporučuje při zápisu zachovávat původnější nebo většinové hláskové varianty, navzdory dialektním modifikacím v mluvené řeči autora. Dynamiku a variace tohoto principu jsem již popsal jinde (Červenka 2006a), pro účely tohoto článku tedy ponechme pouze jako příklad zápis dialektních variant *d'/dž*²¹: původní protiklad zmíněných fonémů splynul v dialektch severocentrální romštiny na Spiši a Šariši na *dž*, zatímco v dialektu na severním Záhoří na *d'*. Pravopisná pravidla však doporučují *d'* a *dž* vždy rozlišovat.

15 Ponechme pro tento účel stranou deklaratorní rovinu pravidel a variace pojetí jednotlivých principů, o tom srv. např. Červenka 2006a: 60–63, kde je geneze příslušné pasáže reflektována.

16 Srv. též Červenka 2006a: 61–62.

17 Můžeme se častěji setkat s označením fonologický, a bohužel i nepřilíhivě správným označením fonetický (k tomu srv. diskusi Červenka 2006a: 60–61).

18 Setkáme se i s označením analogický nebo gramatický.

19 Dokonce jeho vydělení jako samostatného principu a pojmenování pochází právě až z roku 2006, tedy z doby, kterou již v tomto textu nesleduji.

20 Princip je s některými variacemi přítomen v pravopise od začátku, ale jako samostatný princip byl takto poprvé pojmenován v mé diplomové práci (1996: 55). Upozorňuji rovněž, že Andrš (2003: 39) chápe pojem jinak a uže: interdialektismy jsou pro něj *původnější výrazy z dialektů odlišných od slovenské romštiny*.

21 K diskusi právě tohoto protikladu srv. též Červenka 2003.

0.4 Periodizace pravopisu použitá v tomto textu

Novinkou oproti citovaným textům (zejména Červenka 2014 a Červenka 2006a) bude v přítomném článku jednak posunutí začátku pravopisu do roku 1970 – a hlavně další dva periodizační předěly, a sice jednak roky 1973/74 a jednak období kolem roku 1989, kterým tento článek ukončuji. K novým předělům mě vedou zejména dva důvody:

1) Jednak je to zpřesnění pohledu na sociolingvistickou situaci psané romštiny, zejména její rozvoj včetně možnosti rozvoje publicistického stylu, který je přerušen zrušením Svazu Cikánů–Romů v roce 1973²² a vrací se v předvečer pádu komunismu v Česku i na Slovensku. V období devadesátých let, které do přítomné analýzy již nezahrnuji, ale které bezprostředně následuje, dochází k ještě výraznějšímu rozvoji, než byl možný v letech 1970–1973. Dochází navíc i k povýšení romštiny v Československu na jazyk národnostní menšiny. Rovněž je po tomto předělu významnou změnou rozvoj psané romštiny mimo ediční péči hlavní autorky pravopisných pravidel, Mileny Hübschmannové (ve své diplomové práci – Červenka 1996 – dokonce analyzuji výhradně takové texty z let 1991–1995).

2) Další důvod zavedení periodizačního předělu kolem roku 1989 souvisí s nepotvrzením jedné z mých výchozích hypotéz pro období před tímto novým předělem: zápis prvků cizích jazyků cizími pravopisy je totiž teprve na začátku devadesátých let 20. století poprvé nějakým způsobem teoreticky řešen.

V tomto článku, jehož záběr sahá do období kolem roku 1989, sice odděluji postulaci pravopisných zásad od ediční praxe, avšak jde často o totožné publikace (ta samá publikace obsahuje popis pravopisných zásad, následovaný texty), a rovněž skoro všechny známé publikované texty mohla nějak ovlivnit hlavní autorka pravidel, Milena Hübschmannová.²³ Nyní budu sledovat deklaraci a aplikaci pravopisných zásad pro sledovaný jev v jednotlivých publikacích ve třech různých obdobích. Více, než by úzce pojaté téma vyžadovalo, si budu rovněž všimát jevů, které přepínání kódu spíše jen připomínají, abych ukázal, jak se psaná romština v počátečních fázích pravopisu s plody jazykového kontaktu vypořádávala. Zejména si budu všimát všech případů prvků českého pravopisu pro zápis morfologicky

22 Upozorňuji, že o periodizační předěl půjde velmi pravděpodobně jen pro účely tohoto článku – politické a související sociolingvistické změny totiž zasahují zejména výskyt přepínání kódu v samotných textech, a proto zasahují i sledovaný pravopisný princip, zatímco v jiných aspektech není mezi pravopisem užívaným v roce 1973 a 1974 žádný rozdíl. Z jiných hledisek bychom mohli naopak uvažovat o předělu třeba v roce 1971, kdy je explicitně pojmenována a v praxi zavedena jediná změna prozrazující možné diskuse pravopisné komise SCR, a sice konec označování kvantitý či přízvuku.

23 Obě publikace *Šunen Romale* (1988, 1989) dle tiráže připravila redakční rada, jejíž byla Hübschmannová řadovou členkou, v *Lilu* (1986) je dokonce uvedena jen jako autorka některých textů, a nikoli členka redakčního týmu, avšak nebývalá konzistence pravopisných zásad v romských textech, jaké by konkrétní uvedení redaktorů nebyli schopni (mnozí z nich romštinu ovládali jen zběžně nebo vůbec) prozrazuje, že texty prošly pečlivou redakcí právě Hübschmannové. Výjimkou zůstávají dle mého soudu některé texty *Románo lilu*.

řádných přejímek. To totiž nejen přímo odpovídá zvolenému tématu, protože jde o prvky cizího pravopisu v zápisu severocentrální romštiny (byť dejme tomu „nenáležitě“), a zároveň vlastně jde rovněž o přepínání kódu – tentokrát kódu pravopisného.

Mou ambicí je analyzovat ze sledovaného období veškeré – byť okrajové – zmínky o pravopise a rovněž veškeré texty publikované v romštině, a v nich zaznamenat všechny projevy přepínání kódu jazykového či pravopisného, případně jevy hraniční.

1 Období *Románo lilu* (1970–1973)

Různé variety severocentrální romštiny byly zapisovány již před rokem 1970, a to nejen neromskými badateli (např. Ješina 1889; Lípa 1963), ale i rodilými mluvčími (např. Daniel 1944²⁴), a jejich způsoby zápisu měly své mnohdy propracované systémy. Za počátek pravopisu pro severocentrální romštinu však budu v souladu s tradicí považovat až začátek sedmdesátých let 20. století, kdy navzdory původně skromné deklaraci (Hübschmannová 1971a)²⁵ začala kontinuita skutečného pravopisu, tedy systému přesahujícího jednoúčelový zápis a aspirujícího na funkci zápisového standardu a rozšíření na všechny komunikáty v daném dialektu. Také právě až u tohoto pravopisu jsme svědky prolínání kodifikace a ediční praxe a rozšíření mezi pisateli, kteří ani s původními autory nebyli v kontaktu. Tradice tohoto pravopisu se navzdory modifikacím udržela dodnes.

Základním zdrojem pro první období je časopis Svazu Cikánů–Romů *Románo lil* (1970–1973), v odkazech označován zkratkou *RL*.

1.1 Postulace

Principy pravopisu jsou vyloženy v první z příloh věnovaných romštině (Hübschmannová 1971a²⁶: -/3). Jediné dva principy, na nichž je pravopis založen, jsou zde vysvětleny následovně:

1. *co největší shoda napsaného slova se slovem vysloveným*
2. *využití vhodných pravidel známých Romům z češtiny a slovenštiny*

24 Objevení několika textů Antonína Daniela (kromě citovaného je to i Daniel 1947) a potvrzení jeho autorství (přesněji ovšem spoluautorství, viz Mann 1941) překladu Skutků apoštolských chápu jako odpověď na svou otázku (Červenka 2014: 57), zda vůbec existují rozsáhlejší texty psané rodilými mluvčími do roku 1971.

25 Jak ovšem v tomto textu ukázu, mnohé texty užívající zjevně tento pravopis se objevují již od začátku roku 1970.

26 Postulaci pravopisu cituji analogicky ke svému předchozímu textu (Červenka 2014: 57) takto, veškeré ostatní texty jako *Románo lil* (resp. *RL*).

Morfologický princip je pak řešen na s. 4 jako *znělé/neznělé hlásky*.

Majoritní pravopis není v této části postulován vůbec, a ani v následujících textech nenarazíme na zápis výraznějších prvků češtiny či jiného neromského jazyka.²⁷

1.2 Ediční praxe

Zůstaneme-li u citované série příloh věnovaných romštině, které tvoří s představěním pravopisu určitý celek, zjistíme, že prvků majoritního pravopisu je v přílohách naprosté minimum:²⁸ jedním z nich je zápis morfologicky adaptovaného *propria* se zdvojenou souhláskou, např. *O Gottos gilável andr'e²⁹ televiza³⁰* (III. lekce III/5, *R'* 4/1971). *Propria* ovšem tvoří skupinu s poněkud zvláštní pravopisnou povahou, a to nejen v romštině – více o tom např. Červenka 1996: 48–50, 99–111, čili ani po letech vývoje romského pravopisu nelze říci, že by náležitým tvarem jednoznačně bylo **Gotos³¹*. Za další takový prvek lze považovat zápis slova *predsedas* (pl. *predsedí*) ve výkladu gramatiky substantiv (II. lekce II/6, *R'* 3/1971). Už z deklinace ovšem vidíme, že jde opět o morfologicky náležitou přejímku, při jejímž zápisu je ovšem kontroverzně reflektována morfologie slova ve zdrojovém jazyce – to ovšem souvisí i s problematikou reflexe původního pravopisu přejatých předpon, která vytváří v severocentrální romštině svým způsobem výjimku ze všech principů dodnes, takže opět je možné se přit o náležitý tvar **precdas*. Nejblíže přepínání jazykového kódu je oslovení *Súdružko učitel'ko!* (III. lekce III/1, *R'* 4/1971). Domnívám se ovšem, že navzdory použití grafému *ž* a dlouhého *u* (které jsou bezesporu přepnutím pravopisného kódu, pokud budeme *ú* interpretovat jako označení kvantity a nikoli jako přechodnou konvenci značení přízvuku, který by snad ve východoslovenském dialektu romštiny měl být na penultimě) bychom mohli spojení alternativně interpretovat jako spojení dvou romských vokativů původem z východoslovenských nářečí slovenštiny.³² Pokud bychom tuto

27 Hledáme-li alespoň příbuznou tematiku v sérii příloh věnovaných romštině, které se v *Románo lilu* nacházejí u čísel 2–5/1971, pak v příloze čísla 3/1971, čili ve 2. lekci, jsou na str. II/4–6 přibližovány přejímky – výhradně ovšem přejímky adaptované, s romským pravopisem.

28 Hübschmannová (která je dle způsobu práce s jazykem, terminologie, strukturace textu zjevně autorkou celého cyklu příloh) se v maximální míře snaží i o zápis přejímek romským fonologickým pravopisem (srv. *umivarka*, *nožnički* – obojí III. lekce III/1 v *R'* 4/1971).

29 Sic! V rané době pravopisu se ještě hledělo na systematicčnost a výjimka s nepsáním apostrofu ve spojení předložky a členu vznikla pod tlakem praxe později (dosvědčuje to i Hübschmannová, Šebková 2003: 87–88). Rovněž jsme v ročníku 1971 svědky čárek nad samohláskami, které ovšem nezachycují kvantitu, nýbrž přízvuk, a používají se explicitně jen na přechodné období v prvních čtyřech lekcích romštiny: srv. Hübschmannová 1971a: –/5.

30 = Gott zpívá v televizi. Poznámka: Ačkoli se v lingvistické praxi uvádějí překlady v uvozovkách, já budu používat rovnítko. Důvodem je stejně jako v případě kurzívy fakt, že citované texty občas používají na označení přepnutí kódu právě uvozovky.

31 V souladu s lingvistickou praxí označuji v celém textu hvězdičkami před tvarem nedoložené, hypotetické tvary, v kontextu tohoto článku jde většinou o tvary, které dle pravopisu považuji za náležité.

32 Zatímco spisovná slovenština, z níž se zdá pocházet varianta *súdružk-*, nemá vokativ, čeština a východoslovenské dialekty slovenštiny ho mají a v obou případech končí ve femininu singuláru na –o, východoslovenské dialekty romštiny tedy tento vokativ pro přejímky tradičně používají.

hypotézu přijali a chtěli zrekonstruovat náležitý tvar, řešili bychom asi rozpor mezi „českým“ tvrdým *t* a „východoslovenským“ měkkým *l'* a vsadili spíše na slovákizovanou variantu. Náležitý tvar by tedy mohl vypadat *sudruško učiteľko. Otázkou ovšem stejně zůstává, nakolik je zapsaný tvar výsledkem kontaminace majoritním jazykem, a nakolik kontaminace majoritním pravopisem.

Přepínání jazykového ani pravopisného kódu tedy není v první publikaci pravidel vůbec řešeno a v přímo souvisejících textech (4 lekce v přílohách) se kromě několika málo okrajových případů nevyskytuje. Tyto případy navíc znamenají nejspíše pouze přepínání kódu pravopisného, a nikoli jazykového.

Daleko pestřejší je ovšem obraz romštiny používané v letech 1970–73 v textech přímo v časopise. Zajímavé je, že dle mé starší analýzy (Červenka 1996: 50) se zvláštnosti či odchylky související s kontaktem v romských textech v *Románo lilu* ani nevyskytují. Zřejmě jsem měl tehdy v ruce jen některá čísla – příslušná pasáž bohužel není zcela jasná: *nekompletní vzorek romských měsíčníků a čtvrtletníků* (Červenka 1996: 15) může znamenat některá čísla, nebo také některé časopisy. V bibliografickém přehledu je uvedeno pouze *Románo lil – čtvrtletník, Praha 1969–73 [sic]* (Červenka 1996: 125). Porovná-li ovšem svá zjištění odchylek a zvláštností z roku 1996 a rešerše pro tento článek, je prakticky vyloučeno, že bych tehdy zkoumal všechna čísla časopisu.

Nyní se tedy detailněji zaměřím na veškerý romský text (nejen články, ale i pouhé názvy či hesla apod.) publikovaný ve vlastním časopise.³³

Krátká jednovětá poselství a nadpisy (*R'* 1970/1: 2–4) jsou spíše pokusy o zápis autorova dialektu romštiny za pomoci českého pravopisu.³⁴ Zárodečný stav „pravopisu SCR“ však vykazuje již první díl seriálu Tery Fabiánové „Zadáno pro Teru“³⁵ (*R'* 1970/1: 33).³⁶ Některé pasáže prozrazují kontakt s pravopisnými zásadami později publikovaného pravopisu. Lze usuzovat na redakční vliv Hübschmannové, která musela již tehdy mít koncipovány zásady pravopisu, které později prosadila jako Pravidla SCR. Zápisem majoritním pravopisem je přinejmenším kontaminován výraz *šagy* (= kroky, *šagi, tamtéž). Ze způsobu zapojení do věty³⁷ jde pravděpodobně o přejímku zapsanou výjimečně³⁸ nenáležitě s *y*, spíše než o přepnutí jazykového kódu.

33 Tedy již bez příloh analyzovaných výše.

34 I když zajímavá je vedle zápisů typu *láči*, *búti* (*lači, = dobrá, *buči = práce) hyperkorektní chyba *bachtaliphen* (*bachtalipen, = štěstí), tamtéž: 2.

35 Názvy článků jsou (jako obvykle na stránkách *RDž*) uvedeny v uvozovkách a názvy publikací v kurzivě. (Pozn. red.).

36 Jako nezaložené na pravdě se tedy ukazuje tvrzení Hübschmannové (1995: 193), že romština se v časopise objevuje až od třetího čísla.

37 *Nadal pal leste trin šagy pále* (= nejde za ním o tři kroky pozadu).

38 Srv. například plurál *školi* (tamtéž).

Již druhé číslo časopisu plně používá pravopisné zásady obvyklé v pozdějších edičních počínech Hübschmannové po publikaci pravidel, z hlediska přepínání kódu je ovšem zajímavá až pasáž ve zmíněném seriálu Fabiánové ve třetím čísle. Tématem je autorčina diskuse se spolupracovníky – Neromy – o pojmenování Romů. Přestože je parafrázován rozhovor s Čechy v češtině, je důsledně prezentován v romštině, pouze inkriminovaná slova jsou logicky uvedena v originále, a děje se tak v uvozovkách: „*cigán*“, „*cigánka*“ / „*ciganka*“³⁹, „*Cikán*“ (R/1970/3: 32). Způsob zapojení do textu a morfologické (ne)adaptace, jakož i uzavření výrazů do uvozovek – z toho všeho by bylo lze dovodit, že tentokrát jsme skutečně svědky zápisu přepnutí kódu a také snahy o oddělení tohoto přepnutí. Podobně je tomu na konci tohoto textu (tamtéž: 33) ve větě *Amen na sam „cigáni“ amen sam Roma* (= My nejsme „cigáni“, my jsme Romové). Zde je dokonce výraz majoritního původu, od nějž se autorka distancuje, psán sice v uvozovkách, ale měkčení by ukazovalo na romský pravopis. Čili zde může mít použití uvozovek spíše význam pisatelčina odstupu, než signalizaci přepnutí kódu. Přepnutí kódu je však zřejmě v pasáži „*So ty ciganko adaj keres ...*“ (= „Co ty cigánko tu děláš...“, tamtéž: 32). Na přepnutí by odkazovalo i české zájmeno *ty* místo romského **tu*, ovšem hláska *a* ve slově *ciganka* je zapsána krátce.

Další výskyt přepínání kódu můžeme zaznamenat až v textu *Romaňi čhib phendi* [sic] *avri* (= Romština vyjádřená /popsaná /zbavená tajemství⁴⁰, R/1972/2: 29) je podepsán M. H. / O. P., což s nejvyšší pravděpodobností znamená Milenu Hübschmannovou a redaktora Ondřeje Peštu.⁴¹ Vzhledem k tématu se autoři přepínání kódu zcela nemohli vyhnout, jde ovšem jen o vlastní jména. Zaznamenávám zde podobu, ve které jsou v různých kontextech uváděna: *Egyptos*, *Gypsy*, „*Gypsy*“, „*Cikán*“, *Athinganoi*, „*Egyptianos*“, *Byzantia*, o *Štefan Valy*. Z výpisu vidíme, že u proprií z cizích jazyků je velká tolerance k písmenu *y* a dvojhláskám *ia* a *oi* a zápis se až blíží „citátovému“ či „etymologickému“ pravopisu, avšak je zde přitom dodržováno relativně nové pravidlo o nepsání dlouhých samohlásek: i jméno *Valyi* je zapsáno krátce (a se zjednodušenou koncovkou), čili vlastně jako přejímka. Zjevně majoritním pravopisem je naopak český výraz *Cikán*, uvedený i v uvozovkách. Jediným sporným místem, které se netýká proprií, je zápis přejímky *existinel* (**eksistinel* /*egzitinel*, tamtéž). Písmeno *x* ovšem v daném období nebylo explicitně vyloučeno z romské abecedy.⁴²

39 Tato varianta je jak na s. 32 (rovněž v uvozovkách), tak na s. 33 (bez uvozovek) a ukazovala by v těchto kontextech na posunutí od přepnutí kódu směrem k přejímce. Může ovšem rovněž znamenat obyčejnou nedůslednost, zejména proto, že v dané době se ještě běžně zachycují kvantity /přízvuky.

40 Ani z kontextu článku není zcela jasné.

41 Dlouhý interval souvisí jen částečně s druhem textů, které mezitím v romštině vyšly. Od 4. čísla ročníku 1970 totiž v časopise výrazně ubývá textů v romštině (nepočítáme-li analyzované přílohy, které se romštině věnují speciálně), a právě druhé číslo ročníku 1972 znamená určitý návrat romštiny.

42 Během let pojetí romské abecedy variuje v teorii i praxi. Srv. např. podobu *taksikaris* u Jána Červeňáka (Hübschmannová 1990: 18).

Třetí číslo ročníku 1972 obsahuje text s redakční výzvou k posílání romských textů, který obsahuje prvky přepínání kódu zejména ve výčtu žánrů, jež mají čtenáři posílat (*R'* 1972/3: 28): *Činen amenge [...] so pes tumenge varekana ačhilas (pribody), palis paramisa, basnički, pherasa, vtipi romane...* (= Pište nám ... co se vám někdy stalo [příhody], potom pohádky, básničky, žerty, vtipy romské...). Vidíme, že u vysvětlujícího majoritního slova „příhody“ (které je vytčeno do závorky jako neromské) je snaha použít ho jako přejímku, a použitý znak *y* je spíše výsledkem nedůsledného pravopisného poromšťování morfologicky řádných přejímek, podobně jako *vtipi a basnički*⁴³. Zajímavá je z tohoto hlediska i obdobná pasáž *jek cikni „brožura“ (knižnica*⁴⁴), (= jedna malá brožura [knížička], tamtéž).

Čtvrté číslo obsahuje dvojjazyčný článek Ondřeje Pešty *Zgelom man rusikone Romenca* (= Setkání se sovětskými Romy⁴⁵, romská verze: *R'* 1972/4: 11–13). V článku není čisté přepínání kódu, ale propria přeci jen vedou autora k hraničním jevům jak v jazyce, tak v pravopise: *Sovietsko Svazos, Miro peršo foros ehas pre Ukrajina Ovruc* (= Mým prvním městem byla ukrajinská Ovruc, tamtéž: 11), *Andro cikno foros Chojňiki [...] Chojňikende* (= v městečku Chojniky [... v Chojnikách]), *Bielo Rus* (tamtéž: 12), *ehas o režiseris Sličenko* (= byl režisér Sličenko), *dřvadlos „Romen“* (tamtéž: 13). Určitým hraničním jevem je i pasáž *but prizvuki a nareči* (= mnoho přízvuků a nářečí, tamtéž: 12). Článek MH (= Mileny Hübschmannové, tamtéž: 22) prezentuje v citační formě oficiálnější dvojslovnou podobu jména, což je v podstatě přepnutí kódu: *Prindžardom le Lajkos, Lajko Čerenkov leskero nav*, (= poznala jsem Lajka, Lajko Čerenkov se jmenuje, tamtéž). V textu M. Hübschmannové o Vánocích (*R'* 1972/5⁴⁶: 27) se přepnutí kódu vyskytuje v ne zcela primárním kontextu, který je ale v romských textech častý, a to jako vysvětlivky slov, u nichž se očekává menší znalost: *chanas [...] ambrol (brušky*⁴⁷).

V dvojjazyčném článku představujícím zásady správné školní docházky (*R'* 1973/1: 7) nacházíme v romském textu opět české vysvětlivky v závorce k neologismům (tedy opět ne čisté přepínání kódu). Jsou logicky psány majoritním pravopisem: *siklardži [sic] (škola), maškarutňi (školní družina)*, [*va-kerava le siklardeha*] *the avre manušenca (SRPŠ)*⁴⁸. Politický text redaktora Pešty (tamtéž: 25) i text Františka Demetera o schůzi (tamtéž: 26–27) už díky svému zaměření do kontaktu vstupují a kombinaci s prvky majoritní řeči

43 Tato slova by měla být zapsána buď jako přepnutí kódu *vtipy, básničky* nebo důsledně fonologizována v rámci pravopisu romského jako *fřipi* (nebo alespoň *vřipi*) a *basnički*.

44 Sic!

45 Takto zní český název. Doslovný překlad je: Sešel jsem se s ruskými Romy. Právě z důvodu takovýchto odchylek jinak ve svém článku používám většinou své vlastní překlady.

46 Vyšlo pravděpodobně mírně opožděně, neboť obsahuje aktualitu z ledna 1973.

47 [Sic!] = jedli hrušky.

48 = [budu mluvit s učitelem] a ostatními lidmi (SRPŠ).

musejí zachycovat. Jde o poslední texty v severocentrální romštině na politické téma na příštích 17 let, a to je jistě jeden z důvodů, proč – jak ukázu v dalším textu – prvky majoritních jazyků v psané romštině po nich mizí. Ke konkrétní podobě: Pešta jednak neadaptuje plně české slovo, přičemž krátký zápis značí spíš příklon k romskému pravopisu (*Ehin amen jekbetañi rovnopravnost*, *rovnopravnosťa, = Máme stejnou/jednotnou rovnoprávnost, tamtéž: 25), podobá adjektiva *Sovjetsko* (tamtéž) kombinuje fonetický zápis s *j* s respektem k původní morfologii přejímky (*-ts-*), což je ovšem u proprií častá a mnohdy nutná záležitost (nesetkáváme se dodnes příliš mnoho u takto zažitých proprií s důsledně fonologizovaným zápisem přejímky: *Sovjecko). Pozoruhodný je zápis přejímky *ekzistinlas*, který respektuje neexistenci grafému *x* v romském pravopise, avšak tuto skupinu přepisuje kombinací neznělé a znělé souhlásky, která se takto nevyslovuje. Podobné prvky nejsou jen produkty spěchu či nedostatečného vzdělání, jsou produktem neustáleného a do důsledku nevyřešeného systému zacházení psané romštiny s produkty jazykového kontaktu v širším slova smyslu, tedy nejen přepínání kódu, ale všech nuancí standardní podoby přejímek do romštiny – a to nejen pravopisné, ale i jazykové. Některé problémy, zejména s proprií, se pak v psané romštině vracejí dodnes. Další dvě pasáže jsou již na hranici přejímání a přepínání kódu: zatímco sousloví *visoke školi* (tamtéž) můžeme chápat jako produkt známého jevu oikoklitizace xenoklitických adjektiv⁴⁹ (i naprosto standardně zapsaný), spojení *ehin amen krajske, okresni a miestske vibora* (= máme krajské, okresní a městské výbory, tamtéž) už ukazuje silné střídání, či spíše propojení kódů mluvených i psaných, které by dle mého názoru nebylo výstižné popsat ani jako alternační, ani jako sérii vsuvek.⁵⁰ Spíše než střídání kódů bych tento jev nazval mikroalternace či oscilace kódů. Ani tento pojem však ještě nevyjádří vícerozměrnost kombinace, kdy například jediné klíčové slovo, které morfologicky nelze interpretovat jako romské (*okresni*) je psáno s tendencí k romskému pravopisu,

49 Jde o pronikání oikoklitických koncovek, typických pro deklinaci „původních“ adjektiv, do deklinace nových přejímek, pro které je typická deklinace xenoklitická. Pod tímto názvem uvedený jev poprvé ve své monografii popisují já (Červenka 2006b: 43), Beníšek (2017: 173–175) ho (ač bez pojmenování) popisuje zevrubněji. Uvedu příklad: xenoklitické adjektivum *želeno* (m.) *želeno* (f.) *želena* (m.+f. pl.), *želenon-* (obl.) se v současnosti často užívá jako oikoklitické: *želeno* (m.) *želeni* (f.) *želene* (m.+f. pl.), *želen-* (obl.). Příklad citovaný v textu by dle xenoklitické deklinace měl znít *visoka školi.

50 Vsuvkový a alternační typ přepnutí kódu budu v textu rozlišovat dle Muyskena (2000: 4ad.), který aplikuje různé definice produktů střídání kódu od Auera (celé rozdělení i pojmy cituji dle Sloboda 2006: 105). Vsuvkou rozumím vložení části textu z jiného jazyka do promluvy v jazyce komunikátu, čili to, co jsem v dřívějších textech nazýval citátovými slovy nebo citátovými spojeními (Červenka 1996: 60 ad.). Budu tak označovat výrazy, které romština z nějakých důvodů přejímá, přičemž je zřejmé, že řečový akt je plánován jako romský. Vsuвка přitom může mít i gramatickou strukturu zdrojového jazyka, ale je zde výraznější hranice – přejímán je jen logický celek. Alternací pak rozumím přepnutí promluvy do jiného jazyka. Sice je opět možný návrat kódu, ale dle větší míry libovůle. Jinými slovy *komunikačně funkční přechod z jednoho jazyka do druhého bez strukturně předurčeného (a tedy předpokládatelného) návratu k původnímu jazyku* (takto Auera parafrázuje Sloboda 2006: 105).

ovšem nedotaženou (náležitý zápis by byl *okresni, je ovšem otázkou, zda měl autor na mysli výslovnost zjevně české koncovky i s kvantitou). Plurály *krajske* a *miestske* mají zřejmě koncovky *-e* pod vlivem zdrojového jazyka (místo *kraj-ska, *miest-ska) – češtiny, ale romské morfologii se přímo nevzpírají, a nemáme-li k dispozici tvar sg. f., nelze jednoznačně rozlišit, zda jde o zmíněnou oikoklitizaci, nebo o (v plurálu homonymní) koncovky české, jako je příklad *okresni. Osobně bych se přikláněl k názoru, že jde spíše o koncovky české, protože představa celého paradigmatu v romštině s kmenovou hláskou *k* (m.: *kraj-sko, f.: *kraj-ski, pl.: *kraj-ske) v době, kdy ještě oikoklitizace xenoklitických adjektiv nebyla zdaleka tolik na postupu, jako je tomu v současnosti, mi nepřijde příliš ústrojná. Abych ještě zpřesnil svou hypotézu: Nejspíše došlo při spěšném řešení těžkého úkolu přizpůsobení strukturní nomenklatury SCR romštině ke kontaminaci obou možných důvodů. Dalším zajímavým a dost řídkým jevem z hlediska studovaného tématu je zápis přepnutí kódu jazykového bez přepínání kódu pravopisného: celé spojení *na večné/ večné časy, gramaticky i lexikálně bezpochyby české/ slovenské, je zapsáno v romské podobě včetně použití ioty místo ypsilonu: *na večne časi* (tamtéž). Možná podobným případem je v citátových uvozovkách uvedené *šaj študinel „dalkove“ ratutni škola* (= může studovat dálkově večerní školu/ může studovat „dálkové“, večerní školu, tamtéž). V Demeterově článku o schůzi jsou případy přepínání plně organického: například zapojení zkratky českého složeného názvu, která se ovšem používala jako název i v češtině (*pal o OPBH* = z OPBH⁵¹, tamtéž: 26). Rovněž uvedení plného oficiálního jména jako predikátu je plně tradiční: *Meno lake Květa Halušková* (= jmenuje se Květa Halušková, tamtéž). Výsledkem jazykového i pravopisného přepnutí kódu, rovněž ovšem související s propriem, je výraz *pre Praha 2 – Vinohrady* (= v Praze 2 – Vinohradech, tamtéž). Další příklad začíná stejným způsobem – přejímkou složeného názvu městského obvodu, ale končí typickým příkladem přepnutí kódu: *Pale* (*Pal e) *Praha 2 dine penge zavaskos⁵² hoj kerna brigadi, sar the pre aver obvodi hijaba, „Za Prahu krásnější⁵³“* (= Z Prahy 2 si dali závazek, že budou dělat brigády, jako na jiných obvodech, zdarma, „Za Prahu krásnější“, tamtéž).

51 Obvodní podnik bytového hospodářství.

52 Zaujme i tentokrát systémový zápis přejímky, bez respektu k původnímu pravopisu, což pro mluvčího romštiny vzdělaného v českém pravopise znamená často větší problém.

53 Znovu upozorňuji, že už v raných dobách psané severocentrální romštiny se nesystematicky objevuje přirozená snaha oddělit jinojazyčné pasáže, zejména ty morfosyntakticky nápadné a s odlišným pravopisem, graficky od romského textu, nejčastěji uvozovkami. Tuto tendenci jsem pozoroval i v době masivního návratu kontaktu do psané romštiny v devadesátých letech (Červenka 1996: 50–51).

1.3 Shrnutí

Shrneme-li dosavadní poznatky, první období rozvoje pravopisu severocentrální romštiny je třeba datovat již do roku 1970, a nikoli 1971 nebo 1972, jak se vyskytuje ve veškeré dosavadní literatuře, protože pravopis je používán už od roku 1970 s jedinou následnou změnou, tedy nejméně rok před deklarací.⁵⁴ Nepotvrdila se ani výchozí hypotéza o explicitní deklaraci zápisu změny kódu prvky majoritního jazyka – ten není v daném období nikde⁵⁵ zmíněn ani jako doporučení. Samotné přepínání kódu se však v textech z let 1970–73 vyskytuje poměrně bohatě. Pisatelé a redaktoři volí nejrůznější přístupy k produktům jazykového kontaktu, a to jak v samotném jazyce, tak jeho zápisu. Intuitivně se prosazuje zápis majoritním pravopisem u proprií (což ovšem není pravidlem) a u větších celků, které by bylo i obtížné zapsat. Stoprocentní je tedy výskyt u alternačního typu přepínání, zejména u citátů výroků Neromů v češtině. Používání zápisu majoritním pravopisem samozřejmě koreluje s připuštěním přepínání kódu do samotného jazyka – jinými slovy, závisí na tom, zda nejsou právě třeba celistvé promluvy přeloženy do romštiny. Kromě toho, že romština se teprve v nové doméně začíná prosazovat, lze ve sledovaném období hojný výskyt přepínání jazykového i pravopisného kódu vysvětlit zejména možností vyjadřovat se v romštině k aktuálním otázkám, což vyplyne v konfrontaci s pozdějším obdobím.

2 Období 1974–1989

V období následujícím po zrušení Svazu Cikánů-Romů vychází překvapivě mnoho textu v romštině, zejména díky úsilí Mileny Hübschmannové. Překvapivý je i obraz této romštiny z hlediska sledovaného problému.

54 Tuto tezi hodlám rozvést a doložit v chystaném samostatném článku na téma dějin pravopisu. Potřebuji ji však uvést již zde, aby dávala logiku dataci celého období. Romština je totiž zapisována přímo v materiálech SCR již v roce 1969, ale to jsou skutečně pouze intuitivní zápisy. Ovšem začínat naopak rokem 1971, který je v dosavadní literatuře uváděn jako začátek pravopisu severocentrální romštiny, by bylo naprosto v rozporu s mými zjištěními, pořízenými pro tento článek.

55 Kromě citovaného *Románo lilu* vzniká v daném období ještě text „Jak psát romštinu“ (Hübschmannová 1971b, cyklostyl, kolem roku 1971). Text, se kterým jsem pracoval v diplomové práci (Červenka 1996), měl charakter návodu pro pisatele. V době psaní tohoto článku je nedostupný, zřejmě se nachází v nezpracované pozůstalosti Mileny Hübschmannové, od které jsem ho měl v roce 1996 půjčený. Dle toho, že u něj v roce 1996 nereflaktuji řešení sledovaného problému, lze usoudit, že se v něm žádná taková zmínka nevyskytuje. Pravdou ovšem zůstává, že detailním přiblížením a konfrontací jednotlivých výkladů pravopisu jsem se v práci nezabýval.

2.1 Postulace

V uvedeném období je v teoretické rovině pravopis jako takový řešen minimálně (podobně jako v období prvním), a nikde není ani zmínka o příslušném pravidle týkajícím se přepínání.⁵⁶

2.2 Ediční praxe

Až překvapující je nízká přítomnost výsledků přepínání kódu, ať už jazykového, nebo pravopisného, v publikovaných textech v romštině. Za uvedené období bylo publikováno nepoměrně více romského textu než v období předchozím, přesto jsou celé rozsáhlé publikace⁵⁷ bez známek přepínání.

I v publikacích, v nichž jsem stopy přepínání kódu zaznamenal, jsou tyto prvky, na rozdíl od předchozího období, v naprosté menšině, proto pro zajímavost uvádím počty stran publikací. Zdůrazňuji, že přepínání kódu nebo hraniční jevy v těchto registruji všechny – a z celého tohoto oddílu je vidět, že jde řádově o jednotky případů na řádově stovkách stran textu:

V učebnici romštiny publikované v roce 1976 (celkově má učebnice 79 stran) je zvláštní jen podoba slova *třída* (Hübschmannová 1976: 51, 53). Slovo je psáno v souladu s pravopisnými pravidly bez kvantity, ovšem s hláskou *ř* – která zde, na rozdíl od některých jiných textů,⁵⁸ není explicitně z abecedy vyloučena – píše se zde pouze o měkčení hlásek pomocí háčku (tamtéž: 3) a explicitně je oproti češtině vyloučeno pouze *y* a *ě* (v návaznosti na měkčení konsonant). U slova *třída* jde tedy zcela jistě (dle intencí knihy) o řádnou přejímku přijímající hlásku *ř* do jazykové i pravopisné normy.

56 Hübschmannová (1974: 3–4) v rámci metodické poznámky řeší stručně výslovnost spolu s pravopisem nejen bez pojmenování principů, ale i bez jejich charakteristiky, a ani ve výkladu roztroušeném na stranách 5–120 nenaznačí nic, co by sledovanou problematiku připomínalo. Přepínání rovněž nezmiňuje ani v dalším textu (Hübschmannová 1976), a to nejen v pasážích o výslovnosti a pravopisu (tamtéž: 2–4), ale ani v žádných poznámkách k dalšímu výkladovému textu (tamtéž: 5–49). Později (Hübschmannová 1979a) se sice věnuje bilingvistice, ovšem popisuje její sociolingvisticky jako jazykovou situaci Romů, a tématu jazykového kontaktu se ze strukturního hlediska opět nevěnuje pozornost.

57 Hübschmannová (1974: 5–120), Hübschmannová (1979b, 57 stran dvojazyčně), Hübschmannová (1985, 49 stran dvojazyčně), *Šunen Romale* (1988, 27 stran dvojazyčně), *Šunen Romale* (1989, 30 stran dvojazyčně).

58 Šebková, Žlňayová (1998: 10). Zajímavé přitom je, že publikace stejných autorek vznikající zároveň s tímto textem v příslušné pasáži (Šebková, Žlňayová 1999: 12 a ve slovenské verzi pak Šebková, Žlňayová 2002: 10) písmeno *ř* do romské abecedy nezahrnují, ale ani ho neuvádějí mezi písmeny, která se v romské abecedě oproti majoritní nevyskytují, což je ve slovenské verzi vzhledem k zjednodušení, kterého se autorky z praktických důvodů dopustily (*vychádzalo sa z pravidelných zvyklostí slovenčiny*, tamtéž: 10) konzistentní, v české verzi ovšem jde o určitou nekonzistenci. Podobně ovšem ve slovenské verzi vypadávají z výčtu hlásek zahrnutých i nezahrnutých v abecedě slovenská písmena *ä, ö, ŕ a ĺ*, v obou jazycích pak *q, w a x*, uváděné správně v Nástinu (Šebková, Žlňayová 1998: 10).

Lil (1986, celkově 63 stran) má jediný případ přepnutí na s. 57. Jde o vtip založený na dvojjazyčnosti: Chlapec mluví česky a říká *tetko* (= nyní), na což mu matka odpovídá *Savi me som tuke tetka? Sem me som daj tuke!* (= Jaká jsem pro tebe tetka? Vždyť jsem tvoje matka!) Za symptomatické považují, že slovo *tetko* je psáno dokonce foneticky, takže vyznívá spíše jako parafráze neznámého výrazu (jako by parafrázovalo perspektivu matky) – a vlastně formálně romským pravopisem.

Ve výboru romského ústního folkloru (Hübschmannová 1987; celkově 100 stran dvojjazyčného textu, čili 50 stran čistě romského) by jediným náznakem přepnutí kódu mohlo být slovo *Gracija* (tamtéž: 34). Jde o latinismus a používá ho farář (místo placení Romovi za práci). Rom mu pak tuto vychytralost stejným slovem vrátí. Slovo je ovšem psáno foneticky (či romským pravopisem) *s j*, asi rovněž jako fonetický zápis do té doby adresátovi neznámého a jazykově nepochopeného cizího výrazu: Rom se dokonce ptá, co to má být. Jde tedy svým způsobem o analogii výše zmíněného výrazu *tetko*.

2.3 Shrnutí

Shrneme-li poznatky o druhém období rozvoje romského pravopisu, rovněž se nepotvrdila výchozí hypotéza. Zápis změny kódu prvky majoritního jazyka nejen není opět nikde teoreticky deklarován, ale ani zmíněn jako doporučení. Dalším překvapením je, že samotné změny kódu spočívající v přepnutí jazykového kódu zachyceném přepnutím kódu pravopisného se navzdory pečlivému pročení všech textů publikovaných v romštině v letech 1974–1989 nedají nalézt, ačkoli bylo v uvedeném období publikováno nesrovnatelně více textu v romštině než v prvním období.⁵⁹ Způsobily to zřejmě dva faktory:

1) Vzhledem k omezeným publikačním možnostem měla všechny publikace v editorské péči hlavní autorka pravidel, Milena Hübschmannová, která si zároveň zakládala na tom, že vše potřebné lze vyjádřit romsky. Navzdory taktickým postupům v období normalizace jako je označování romských publikací coby metodické materiály, texty na pomoc při práci s Romy atd. (srv. *Šunen Romale* 1988, *Šunen Romale* 1989) přistupovala k romštině jako k plně se emancipujícímu nebo emancipace schopnému jazyku. Zajímavá je v této souvislosti i velká péče o celkové uzavření do romského jazykového prostředí bez přepínání: viz zmíněné příklady *tetko* i *gracija* psané foneticky, nebo dialogy s Neromy plně přeložené do romštiny, na místech, na jakých by v dalším období (srv. třeba Hübschmannová 1990) byla využita dvojjazyčnost.

59 Minimálně o řád víc.

2) Dále nebyl v uvedeném období z ideologických důvodů žádný prostor pro romskou publicistiku, což je stylová vrstva, která se nevyhne silnějším kontaktním prvkům – to jsme ostatně viděli v předchozím období a uvidíme to i v období následujícím. V období 1973–1989 je publikovaná romština i z takticko-politických důvodů pojmána navenek jen jako jazyk osobní komunikace a literatury (převážně folklorizující), a vzdálení aktuálnímu životu pak paradoxně umožňuje puristické přístupy, které bychom asociovali spíše s romskou emancipací.

Situace přepínání kódu v publikované romštině v období normalizace tedy paradoxně připomíná nejvíce tu část romských publikací z období po roce 2006, které souvisejí s národně a puristicky pojatou akreditací a standardizací romštiny na Slovensku (2008). Naopak se liší od situace období let 1970–73 a 1990–2006.

3 Přelomové publikace (1988–)1990–91

Presná datace zlomu mezi druhým a třetím obdobím je poněkud diskutabilní. Situace se mění někdy mezi lety 1989 (nebo dokonce 1988?), 1990 a 1991. Co se týče pravopisné postulate, či aspoň reflexe sledovaného problému, ta je paradoxně publikována až v roce 1991 v romsko-českém slovníku (Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991: 612), ovšem slovník vznikl už v osmdesátých letech 20. století.⁶⁰ Podobně vznikaly již před rokem 1989 některé porevoluční publikace jako *Kale ruži* (Hübschmannová 1990)⁶¹ nebo třeba první číslo časopisu *Lašho lav*.

Je jasné, že se v období kolem roku 1989 mění v několika směrech (a asi i z různých příčin) situace psané romštiny, a významným mezníkem je navzdory výše řečenému i změna režimu.⁶²

Problematický se z hlediska periodizace může zdát i fakt, že touto krátkou periodou kolem roku 1989 přítomný text ukončuji. Kromě legitimního hlediska rozsahu článku v odborném periodiku mě ke stanovení uvedeného předělu vedou následující důvody:

1) V uvedených publikacích se na jedné straně (opět) uvolňují tematické a stylové možnosti psané romštiny a do romštiny (opět) vstupuje přepínání kódu, ovšem na druhé straně jde ještě o uvolnění „v rámci možností“, jak bude ukázáno v analýze sborníku *Kale ruži*.

60 Autorky dokonce píší, že [...] měly v roce 1984 v podstatě hotovou první verzi [...] (Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991: 8).

61 Dle Hübschmannové (1996: 4) byl sborník připravován už dva roky před sametovou revolucí.

62 Po „sametové revoluci“ nastává rychlý rozvoj romských médií a spolu s ním i prudký rozvoj tematický, zejména v publicistice přibývají typická jazykově kontaktní témata: například názvy institucí a organizací, nebo parafráze či citace stereotypních výroků majority o Romech. Zároveň se začíná rozvíjet obor romistika a celkově přibývají možnosti rozvoje bádání, přepisy nahrávek – v mluvené řeči přitom má tradici právě sledované přepínání kódu. Začínají vznikat i nahrávky memorátů pro pozdější publikaci „Po židoch cigáni“. *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945* (Hübschmannová, ed., 2005). To vše pak přináší prudký rozvoj zápisu přepínání kódu, předznamenavý právě už v tomto přelomovém období.

2) dalším důvodem je fakt, že ještě nedochází ke spontánnímu zacházení s produkty jazykového kontaktu různými typy uživatelů a pro různé funkce, jako je tomu v období následujícím po uvedeném zlomu; texty (například jak životopisné, tak literární texty ve sborníku *Kale ruži*) má stále totiž na starosti hlavní hybatelka romského pravopisu Milena Hübschmannová.

3.1 Postulace

V *Romsko-českém a česko-romském slovníku* (Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991) se pravopisný návod nachází (typicky pro všechny publikace pravidel před slovenskou oficiální publikací – viz Hübschmannová et al. 2006)⁶³ ve společném oddílu „Pravopis a výslovnost“ (Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991: 611-612) a problematika pravopisná a výslovnostní je v něm ne zcela systematicky propojena. Co se týče našeho hlavního tématu, slovník obsahuje úplně první explicitní reflexi zápisu přepínání kódu v severocentrální romštině: *Citujeme-li v romštině české slovo, název nebo širší slovní útvar neopatřené romskými koncovkami, užíváme český pravopis: **miro dad chudňa vyznamenání za vynikající práci** (můj otec dostal vyznamenání za vynikající práci)*⁶⁴ (tamtéž: 612).

Všimněme si poměrně striktního vyčlenění jazykového materiálu, na který je pravidlo aplikováno. Podobně systémově o hranicích přejímky a přepnutí kódu uvažuji později ve své diplomové práci (Červenka 1996: 60-61; Červenka 1997: 51-52), ovšem pasáž ve slovníku obsahuje pouze výrazný příklad přepnutí kódu, a hraniční příklady typu *del rozvod* (viz Červenka 1996: 61; Červenka 1997: 52) neřeší.

Slovník předepisuje (či doporučuje) pouze prosté střídání pravopisných systémů, tedy žádné další oddělování různých kódů (například uvozovkami nebo typem písma) tu není uvažováno.⁶⁵

3.2 Ediční praxe

Jak už jsem upozornil, určitým mezníkem je pro další období romského pravopisu dvojjazyčný sborník literárních textů a neméně důležitých autorských medailonů (Hübschmannová 1990), připravovaný už možná dva roky před změnou režimu (viz citaci výše). Čili tvrdit, že přepínání kódu se do tištěné romštiny vrací až

63 S výjimkou textu Hübschmannová, Šebková (2003) a dvou verzí jednoho mého textu (Červenka 1996, 1997).

64 Tučně jako všechny příklady zvýraznily autorky. Do kurzivy dal autor článku. (Znovu na tomto místě připomínám, že jelikož v mých citátech často hraje roli užití či neužití uvozovek, používám sám na označování citátů kurzivu).

65 Připomínám, že tučným písmem je sázen celý příklad, tedy romská i česká část, jde ostatně o typografickou logiku celého slovníku: tučně jsou sázeny všechny příklady, v závorce standardem a bez uvozovek jejich české překlady.

s obnovením publicistického žánru po novém uvolnění poměrů, by bylo lákavé, avšak nepřesné. Ani předmluva k uvedené publikaci totiž nereflakuje porevoluční situaci (zjevně nebyla měněna) a vlastní slova autorů⁶⁶ o sobě prozrazují mnohdy zanícení pro romství, ovšem jde pouze o pozitivní deklarace bez řešení politicko-publicistických témat. Již v tomto sborníku je však masivní výskyt přepínání kódu. Interpretaci tohoto jevu si ponechávám na později, i když už jsem ji několikrát předjal v předchozím textu.

Používání češtiny v romštině má v jednotlivých medailonech autorů různé podoby.⁶⁷ Častá jsou propria včetně názvů složených z obecných jmen, která by teoreticky šla přeložit: Červeňák (tamtéž: 18) použije neadaptované jméno autora (*Pačinel pes mange Fráňa Šrámek*⁶⁸), Giňa (tamtéž: 26) název skupiny (*Zathodóm kapela Rytmus 84*⁶⁹), ale i instituce (*Bičhadóm len Plžňate andro Západočeské nakladatelství*⁷⁰), ač se jinak snaží používat co nejvíce romštinu, a tenduje k používání přejímek jen jako vysvětlující paralely: *Sikhľilom avri bilardeske (tavičiske)*⁷¹ (tamtéž). Celou podobu majoritního názvu a sídla podniku používá Jan Horváth (tamtéž: 42) *Kerav andre fabrika paš o strojos – KIN, Bílovec*⁷².

Helena Horváthová (tamtéž: 46, 48) dokonce i v situaci, kdy zavádí nesa-
mozřejmý pojem majoritního původu, k němuž používá uvozovky, děje se tak v jazykově i pravopisně poromštěné podobě: „stěna“ andro obivakos (= „stěnu“ v obýváku, tamtéž: 46). Distanční uvozovky („integrímen“⁷³, tamtéž: 48) u autorky přecházejí do uvozek spíše citačních s přepínáním: *bo hino „cikán“*⁷⁴, „Cikáni se poprali, cikáni mají zákaz“ (tamtéž: 48, druhý příklad je ovšem už skutečným

66 Dovolím si je pro zjednodušení citovat pod hlavičkou publikace (Hübschmannová 1990). Ve sborníku jsou zastoupeny texty následujících autorů: Elemír Baláž a Olga Vnadová (s. 8), Ján Červeňák (s. 18), Andrej Giňa (s. 26, 28 – text je zrcadlově sázený v romštině a češtině, cituji jen verze v romštině), Jan Horváth (s. 42), Helena Horváthová (s. 46, 48), Anna Koptová (s. 56), Ilona Lacková (s. 64, 66), Emílie Nosková (s. 76), Vlado Oláh (s. 84, 86), Helena (Demeterová) le Rapačiskeri čhaj (s. 96), Margita Reiznerová (s. 106). České překlady citátů uvedené v tomto článku jsou moje, jen tam, kde to stojí za konfrontaci, připojuji i českou verzi z publikace.

67 Navzdory zjevné editorské spolupráci a péči Mileny Hübschmannové jsou u jednotlivých autorů rozdíly právě v zachycování jazykově kontaktních prvků. Je zjevné, že editorka přinejmenším pracovala se stylově odlišnými vlastními texty autorů, které plně neunifikovala. Aniž bych zpětně soudil, nakolik je různý stupeň připouštění kontaktu do textů dán stylem jednotlivých autorů a nakolik vůli Hübschmannové či výsledkem nějakého kompromisu, popisují texty jako texty autorské – tak, jak jsou podepsány. Jako editorčin popisují jen jeden nepodepsaný text.

68 = Líbí se mi Fráňa Šrámek.

69 = Založil jsem kapelu Rytmus 84.

70 = Poslal jsem je do Západočeského nakladatelství.

71 = Vyučil jsem se tavičem.

72 = Pracuji v továrně u stroje – KIN, Bílovec. (Originální česká verze: *Pracuji v továrně KIN, Bílovec, dělám u stroje*, tamtéž).

73 = „integrovány“, (v české verzi bez uvozek, tamtéž: 47).

74 = protože je „cikán“.

citátem). Zajímavá je i pasáž [...] *kajso čirlatuno uťerakos u opre sas avrisido*: „Žijme spolu v upřímnosti, bůh nás nikdy neopustí“⁷⁵ (tamtéž). Zde jde v zásadě opět o citát, autorka vzkazuje Čechům, že myšlenku viděla v české domácnosti jako výšivku.

Koptová (tamtéž: 56) hovoří i o své neromské práci řádnými přejímkami i neologismy. Kód přepíná jen na dvou místech: při zapojení zkratky majoritního názvu *phirdom avri uči škola*, *FFUK Bratislavate* (vychodila jsem vysokou školu, FFUK v Bratislavě) a tam, kde cituje, co jim s bratrem řekli Neromové: „*Prečo sa rozprávate po cigánsky? Vy nechcete, aby z vás vyrástli ľudia?*“

Elena Lacková je portretována nejprve nepodepsaným textem – zjevně od editorky Hübschmannové (tamtéž: 64). Za pozornost z tohoto medailonu stojí zejména podoby *promovinda pre Karlova universita Prahate*, „vzdělávání dospělých“⁷⁶, kombinující majoritní jazykovou a pravopisně konzervativní podobu *Karlova universita* s romským výrazem *Prahate*, přičemž následující název oboru má na rozdíl od názvu univerzity, s nímž sdílí jazykové i pravopisné zakotvení v češtině, citační uvozovky. Zajímavý je i částečně – ovšem pouze částečně – pravopisně romizovaný název soutěže: *Andro rozhlasís chudňa baro ašariben pro Prix Bohemija*⁷⁷ (tamtéž). Vlastní portrét Lackové (tamtéž: 64, 66) je daleko více oproštěn od jazykového kontaktu, dle mého soudu je to i výsledkem ediční spolupráce Hübschmannové. Jen na konci textu (tamtéž: 66) je tu přítomen produkt kontaktu, ovšem spíše kontaktu než přepínání a s jasným distančním signálem, podpořeným uvozovkami: *savi „cigančina“ amenge kerel bibacht*⁷⁸. Oláh (tamtéž: 84) připouští přepínání a různé formy pravopisné adaptace. V lokativu *Banska Štiavnicate* (= v Bánské Štiavnici) není adaptován adjektivní komponent (ovšem v souladu s romským pravopisem v něm není značena kvantita) a v řádném romském lokativu substantivního komponentu není měkčeno *t*. V pasáži *phirás pre filosoficko fakulta pre Universita P. J. Šafárika Kašate...* (= chodil jsem na filozofickou fakultu na Univerzitě P. J. Šafárika v Košicích...) je svým způsobem systematicky použita vsuvkovým způsobem slovenská jazyková i pravopisná podoba pro oficiální název univerzity, název fakulty je poměrně logicky jakožto obecnější název vyjádřen romsky, ovšem konzervativnější podoba *filosoficko* už odporuje fonologickému charakteru romského pravopisu, tvar je tedy opět hybridní. Logická je přejímka celého názvu organizace i s majoritním pravopisem ve spojení *Akana kerav andro Svaz protipožární ochrany* (= Nyní pracuji ve Svazu protipožární ochrany). Mimo oficiální názvy se Oláh úspěšně snaží pojmy majoritního původu romizovat jazykově i pravopisně: *E betonovo, chimicko, transistorovo civilizacija*

75 = takový starodávny ručník a na něm bylo vyšito: „Žijme spolu v upřímnosti, bůh nás nikdy neopustí.“

76 = promovala na Karlově univerzitě v Praze, „vzdělávání dospělých“.

77 = V rozhlas dostala velkou cenu na Prix Bohemia.

78 = jaká „cikánština“ nám způsobuje neštěstí. Pro přesnost: v překladu (tamtéž: 67) zní česká paralela *kteřé „cikánské“ vlastnosti nám škodí*.

(= betonová, chemická, tranzistorová civilizace, tamtéž: 86). Ovšem přejímání konzervativního pravopisu latinismů vede k odchylkám od fonologického principu, a to někdy dokonce i tam, kde jde o snahu dekomponovat v souladu s pravidly zápisu romštiny grafémy nepřijaté do romské abecedy: *egsistinel* (= existuje, tamtéž).

Demeterová (tamtéž: 96) používá z češtiny jen zkratku – název podniku (*kerlas andre ČKD*⁷⁹) a dále jasný citát, i náležitě oddělený uvozovkami: *o gadže furt amenge phenenas: „nemluvte tou vaší hantýrkou!“*⁸⁰).

Margita Reiznerová (tamtéž: 106) zapisuje jméno s kvantitou, ač se snaží ho zejména v nenominativní podobě romizovat⁸¹: *la Terka Fabiánovatar, e Tera Fabiánová* (= od Terky Fabiánové, Tera Fabiánová, tamtéž).

A jak je to s prvky přepínání kódu ve vlastních literárních textech?

Na rozdíl od předchozího období romských publikací se tyto kontaktové prvky poměrně často vyskytují. Text Elemíra Baláže psaný spolu s dcerou Olgou Vnadovou a publikovaný pod názvem *Sar džživipen džalas* (= Jak život šel, tamtéž: 10–19) je ostatně rozvinutým vlastním životopisem. Je tedy tematicky – a tedy i strukturně – podobný citovaným životopisným medailonkům. Výsledkem přepínání jsou výrazy (tamtéž: 12): *Na vičinenas man „cikán“* (= neřikali mi „cikán“), *na kamen te bešel „cigánenca“* (= nechťejí bydlet s „cigány“). Zajímavé je na nich „české“ dlouhé *á* navzdory romské deklinaci. Na s. 14 jsou pak v uvozovkách citovány dvě celé repliky z rozhovoru s Čechy v češtině, samozřejmě zapsané plně českým pravopisem. Na s. 16 pak narážíme na případy vsuvkového typu přepínání, který je zřejmě nejbližší mnou sledované tematice, a dokonce mám hypotézu, že se staly jedním z impulzů první deklarace zápisu přepínání kódu v paralelně vznikajícím slovníku (Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991: 612), kde jistě ne náhodou je uveden příklad strukturně velmi podobný. V Balážově textu (Hübschmannová 1990: 16) je na příslušné straně pasáž o autorových veřejných funkcích a oceněních. Jsou popisovány českým pravopisem, stejným typem písma a označeny vždy uvozovkami⁸²: *komisija „pro veřejný pořádek“ [...] komisija pro „přečiny a přestupky“*⁸³ [...] *Andre miri buti, kaj kerav, chudňom „Čestné uznání za práci“ (1975 berš)*

79 = pracoval v ČKD.

80 = Neromové nám pořád říkali: „nemluvte tou vaší hantýrkou!“

81 Jak pravopisně, tak morfologicky, což se obojí daří částečně.

82 Z důvodu přesné citace pasáží používajících na některých místech uvozovky opět musím celé pasáže jako citát označit kurzívou, a nikoli uvozovkami, ač jsou v originále tištěny standardem. Je to dle mého názoru přeci jen přehlednější než používat jednoduché uvozovky a celé pasáže dávat do standardních uvozovek.

83 Sic! V prvním případě je skutečně předložka „pro“ součástí českého názvu, ve druhém formálně ne, a vzhledem k možné interferenci s romským *pro* (= na) si ani netroufám tvrdit, že jde jen o nedůslednost či chybu.

84 = Ve svém zaměstnání, kde dělám, jsem dostal „Čestné uznání za práci“ (1975 rok) a „zasloužilý pracovník“ (1977 rok). Pro srovnání doslovně česká verze v publikaci: *V podniku jsem dostal čestné uznání za dobrou práci (v roce 1975) a „zasloužilého pracovníka“ (v roce 1977)* (tamtéž: 17).

the „zasloužilý pracovník“ (1977 berš).⁸⁴

Z hlediska kontaktu je zajímavý i text Jána Červeňáka pod názvem *E čhuri pre men* (tamtéž: 20–24). V textu se vyskytují ne zcela poromštěné (ať už jazykově, nebo pravopisně) zeměpisné názvy: *Budějovicko* (= Budějovická), při použité morfologické adaptaci je nutno tvar interpretovat jako romský, tudíž by náležitý tvar měl mít podobu **Budejovicko*, tamtéž: 20), opakovaně *Jižní město*“ (tamtéž: 20, 22). Nedůsledně je pravopisně poromštěno proprium *Kobylysi* (**Kobylysi* /*Kobilisi*, tamtéž: 24) Jediným dalším prvkem přepínání je spojení *motoris VB* (= auto VB, tedy Veřejné bezpečnosti, tamtéž: 24).

3.3 Shrnutí

Zápis přepínání kódu je tedy i v tomto přelomovém období prokazatelně publikován dříve než samotné pravidlo. Není však vyloučeno, že se právě paralelní práce na sborníku stala impulzem k první publikaci zmíněného pravidla. Je třeba si uvědomit i fakt, že sledovaná zásada je svým způsobem přirozená. Citátová spojení z jiného jazyka se totiž vyskytují ve všech psaných jazycích, a pokud se vysloveně nesignalizuje jejich neznámost nebo zvuková stránka, používají se i jejich původní pravopisy. Proto se také v psané romštině pravidlo používalo již v letech 1970–73 bez nutnosti jeho artikulace. Na druhé straně pro romštinu je přepínání kódu integrálnější součástí než v majoritních jazycích (srov. Matras 1995). Problémy, nejasnosti a variace se zápisem přepínání se vyskytovaly nejen v počátečním období, ale jak ukazuje analýza sborníku *Kale ruži*, tak i v době, kdy bylo pravidlo artikulováno, a v publikaci, kde měla všechny texty v ediční péči hlavní autorka pravidel. A je možno říci, že navzdory pozdějším přesnějším artikulacím není zápis kontaktních jevů zcela vyřešen dodnes.

4 Závěr

Zápis přepnutí kódu pravopisem jazyka, do něhož se přepíná, je poměrně logické a intuitivní řešení,⁸⁵ které je, domnívám se, společné všem psaným jazykům. Otázka, nakolik ho integrovat jako princip či alespoň doporučení v pravidlech pravopisu, v sobě od začátku možná spíše obsahuje otázku, nakolik kontaktní podobu psané romštiny jsme ochotni respektovat. Nebo možná ještě přesněji jakou míru cizosti přisuzujeme prvkům cizích jazyků v romském textu. A právě přístup k přepínání kódu se během existence pravopisu severocentrální romštiny několikrát výrazně mění. Sledování zvoleného pravopisného principu a pečlivé

85 Nemám ani doklady, že by se někdo pokoušel výraznější přepnutí kódu zapisovat romským pravopisem.

Jednou z relativně malého počtu výjimek je případ sousloví *na večne časi* (*RI* 1973/1: 25), zachycený v tomto článku. Naopak poměrně obvyklé jsou případy obrácené – v řádně nebo alespoň částečně adaptované přejímce, tedy slovu již romském, používat prvky majoritního pravopisu (srv. Červenka 1996: 50–52).

studium prvních pramenů mě přivedlo k zpřesnění samotné periodizace vývoje romského pravopisu, kterou jsem poprvé naznačil v textu Červenka 2014. V něm jsem pracoval pouze s periodizačními předěly v letech 1971 a 2008, tedy s obdobími 1971–2008 a od 2008 dodnes. V přítomném článku kladu první období do let 1970–1973. Pravopis se totiž začíná používat již v roce 1970, a ne až 1971 – tedy ještě před deklarací, která ho víceméně jen stvrzuje. Zároveň je v těchto letech tento typ jazykového kontaktu integrální součástí psané romštiny. V roce 1974 pak začíná druhé, puristické období,⁸⁶ v němž je uvažována a praktikována romština bez přepnutí kódu. Tak tomu bude rovněž ve významné části kodifikační i ediční praxe související se standardizací na Slovensku v roce 2008.⁸⁷ Rovněž na základě mého výzkumu přibývá další periodizační předěl, a sice léta (1988) 1990–1991. V něm je sledovaný princip jednak poprvé zmíněn teoreticky, a v souvislosti s opětovným rozšířením funkcí psané romštiny se vrací i prakticky. Domnívám se, že už samotné stále se vracející řešení sledovaného problému jako problému pravopisného ukazuje specifickou situaci romštiny jako jazyka významně kontaktnějšího, než jsou třeba středoevropské jazyky majoritní. Tuto tezi můj výzkum dokládá už tím, že většina analyzovaných textů byla publikována dvojjazyčně, a zatímco romské texty obsahují přepínání kódu hojně,⁸⁸ jejich české protějšky se bez něj obejdou.

Celý problém je zajímavý i tím, že u všech účastníků (pisatelů, editorů i čtenářů) jde o přepínání do důvěrněji známého systému, na němž se učili číst a psát (a to i když mají jako mateřštinu romštinu). Čili typologicky jde o jiný případ než je např. přepínání do němčiny, francouzštiny, latiny či angličtiny v češtině pro uživatele s českým vzděláním.

Vzhledem k povaze sledované problematiky jsou tedy po celou dobu existence pravopisu proměny týkající se zápisu přepínání kódu buď technického rázu,⁸⁹ nebo přímo odpovídají ochotě přepnutí kódu vůbec do komunikátu pojmout. Nejde tedy vlastně nikdy o spor, zda pravopisně poromšťovat výraznější vsuvky typu *vyznamenání za vynikající práci*, či dokonce alternace typu celé české věty. Nejasnosti se způsobem zápisu vznikají pouze u hybridních jevů na hranici přejímky a menší vsuvky, a často se v nich kombinuje nejistota v adaptaci jazykové a pravopisné.

86 Což předjímají přílohy *Románo lilu* z roku 1971 věnované romštině.

87 Sledovaný princip bude (poněkud paradoxně) poprvé pojmenován a zařazen jako jeden z principů romského pravopisu právě až v souvislosti se slovenskou standardizací v roce 2008, která ho téměř eliminuje.

88 V některých případech je důvodem nezavedenost adekvátních pojmů v romštině, jindy ovšem záměrná reflexe kontaktu – užívání výrazně „majoritních“ pojmů, distanc od parafrázovaných názorů majority, nebo prostě třeba signalizace majoritního charakteru nějaké instituce.

89 Ve sledovaném období zejména občasné intuitivní používání uvozovek, v pozdějších dobách třeba změna typu písma ze standardního na kurzivní a naopak.

V letech 1970–91 nebyla sledovaná problematika nijak teoreticky řešena, prvním pravopisným návodem je až doporučení v pravopisně – gramatické části slovníku (Hübschmannová, Šebková, Žigová 1991: 612), který ovšem už vznikl koncem osmdesátých let, paralelně se sborníkem *Kale ruži* (Hübschmannová 1990), vyšlým rovněž až po změně režimu. Zápisy přepínání kódu nepřibývají v tomto přelomovém období postupně, ale již v citovaném sborníku se vyskytují poměrně často. Jedním z důvodů může být i uvolňování poměrů v socialistickém Československu za doby tzv. přestavby a z toho plynoucí vracení se tématu reálného života konkrétních současných Romů – jak ve vlastních životopisech autorů, tak v námětech.

V souvislosti s tím lze – jak v článku opakovaně ukazují – sledovat zajímavý paradoxní jev: čím méně (auto)cenzurovaná je autorova celková výpověď, tím méně jde o pouhé vyabstrahované romství v klasicky folklorním smyslu. Zobrazení života Romů, který se vždy odehrává v majoritním kontextu, pak přináší stopy jazykového kontaktu, se kterými se zápis romštiny musí vypořádat. Život reálných Romů v reálném světě vždy asocioval nějaký konflikt či problém, byť byl pojmán pozitivně (např. Rom dostal od majoritních = komunistických orgánů vyznamenání, což je sice známka integrace, ale i znak její nesamozřejmosti). Navíc aspirace na postižení celé škály domén v romštině by asociovala aspirace na národní život Romů jako národnostní menšiny, což bylo v přímém protikladu s tehdejší státní politikou, a to protikladu nápadnějším, než byly jazykově čisté publikace folklorního charakteru. Takže v publikacích z let 1974–89 je romství prezentováno pouze jako fenomén kulturní,⁹⁰ a to paradoxně umožňuje používat romštinu v podstatě v puristické podobě. Romský jazykový nacionalismus⁹¹ se tedy uplatňuje snadněji v době, která je pro romský nacionalismus politicky nejméně příznivá, a projevuje se v míře, která se vrací až v publikacích svázaných s akreditací a standardizací romštiny na Slovensku v roce 2008. Tento paradox je dovršen tím, že ve zmíněné době navzdory nepříznivé situaci vyšlo minimálně o řád více textu v romštině než v prvním období, ačkoli druhé období je jen zhruba čtyřikrát delší než první.⁹²

90 Ve smyslu lidového umění.

91 Zde zúženě ve smyslu purismu.

92 Rád bych velice poděkoval Mgr. Miladě Závodské, Ph.D. z Muzea romské kultury za trpělivé konzultace během celé přípravy článku.

Literatura

- Andrš, Z. 2003. „Stará“ a „nová“ slova ve slovenské romštině. In: Andrš, Z. (ed.). *Jekhetanutňa čhibaha... /Společným jazykem...* Brno: Společenství Romů na Moravě, 37–40.
- Beníšek, M. 2017. *Eastern Uzb varieties of North Central Romani*. Dizertační práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Červenka, J. 1996. *Písenná podoba slovenské romštiny*. Diplomová práce (Mgr.). Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Indologický ústav.
- Červenka, J. 1997. Problematika písemné podoby slovenské romštiny. *Romano džaniben*, 4 (1-2), 48–54.
- Červenka, J. 2003. Teoretický a praktický rozbor vybraného pravopisného jevu ve „slovenské“ romštině: zápis protikladu d/ďž a t/č. In: Andrš, Z. (ed.). *Jekhetanutňa čhibaha... /Společným jazykem...* Brno: Společenství Romů na Moravě, 41–46.
- Červenka, J. 2006a. Interdialektní prvky v pravopisu severocentrální romštiny jako čtvrtý princip romského pravopisu. In: Červenka J. (ed.). *Jekhetnarda čhibaha /Sjednoceným jazykem*. Brno, Praha: Signeta, 59–66.
- Červenka, J. 2006b. *Dialektní specifika severocentrální romštiny ve středoslovenských oblastech Kysuce, Liptova a Turiec*. Praha: Signeta.
- Červenka, J. 2014. Standardizace romštiny na území bývalého Československa. *Acta universitatis Carolinae – Philologica 3 /Slavica Pragensia*, XLII, 55–70.
- Daniel, A. 1944 (pozn.: psáno 1933). On the Gypsies of Oslavany: A Record of his Own People. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3. série, 23 (3-4), 71–91.
- Daniel, A. 1947. Two Romani Folk-tales. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3. série, 26 (1-2), 24–36.
- Elšík, V., Matras, Y. 2006. *Markedness and Language Change: The Romani Sample*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- [Hübschmannová, M.] 1971a. Úvodní lekce. *Rl'*č. 2, příloha: 2–5.
- Hübschmannová, M. 1971b. *Jak psát romštinu*. Cyklostyl (datace přibližná).
- Hübschmannová, M. 1974. *Základy romštiny*. Praha: Academia (pod titulem uvedeno 1973, v tiráži 1974).
- Hübschmannová, M. 1976. *Cikánština. Metodický materiál pro učitele cikánských dětí*. Ústí nad Labem: Krajský pedagogický ústav.
- Hübschmannová, M. 1979a. Bilingualism among the Slovak Rom. *International Journal of the Sociology of Language*, 19, 33–49.
- Hübschmannová, M. (ed.). 1979b. *Romské písně, sborník romské poezie. Romane gila, gendř romaňa poeziatar*. České překlady Milena Hübschmannová, Vladimír Sloup. Praha: Obvodní kulturní dům v Praze 8, Mělník – Neratovice: OPS.
- Hübschmannová, M. (ed.). 1985. *Dobré slovo je jako chleba. Romská přísloví*.⁹³ Praha: Kulturní dům hlavního města Prahy.

- Hübschmannová, M. (ed.). 1987. *Čeho je na světě nejvíc? So hin pro svetos jekhbutter?* Praha: Kulturní dům hlavního města Prahy a Ústřední kulturní dům železničářů.
- Hübschmannová, M. (ed.). 1990. *Kale ruži*. Hradec Králové: Krajské kulturní středisko v Hradci Králové.
- Hübschmannová, M. 1995. Trial and Error in Written Romani. In: Matras, Y. (ed.). *Romani in Contact*. Amsterdam /Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hübschmannová, M. (ed.). 2005. „Po židoch cigáni“. *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945. 1. díl (1939 – srpen 1944)*. Praha: Triáda.
- Hübschmannová, M., Šebková, H., Žigová, A. 1991. *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hübschmannová, M., Šebková, H. 2003. Pravopis romštiny. In: Andrš, Z. (ed.). *Jekhetanutňa čhibaba... /Společným jazykem...* Brno: Společenství Romů na Moravě, 57–97.
- Hübschmannová, M. et al. 2006. *Pravidlá rómskeho pravopisu (s pravopisným a gramatickým slovníkom)*.⁹⁴ (Kolektív autorov: Hübschmannová, M., Červenka, J., Koptová, A., Gašparová, E., Adam, G., Adamová, I., Adamová, E., Zeman, V., Šandorová, V., Lukáčová, I., Hero, J., Kokyová, M.). Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
- Ješina, J. 1889. *Slovník česko – cikánský a cikánsko – český, jakož i cikánsko – české pohádky a povídky*. Kutná Hora: Knihkupectví Karla Šolce.
- Lípa, J. 1963. *Průručka cikánštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Lil 1986. *List-Lil*. Časopis v češtině a romštině, (1). Sokolov: Místní organizace SSM č. 1 v Sokolově.
- Mann, S. A. 1941. The Acts of Apostles in Moravian Romani. *Journal of the Gypsy Lore Society*. 3. série, 20 (2), 90–92.
- Matras, Y. (ed.). 1995. *Romani in Contact: The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam /Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company.
- Muysken, P. 2000. *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Románo lil* (časopis, 1970–1973).
- Sloboda, M. 2006. Užívání češtiny a slovenštiny u Slováků v ČR a jazykové postoje majority (ve výsledcích dotazníkového výzkumu). In: Nábělková, M., Pátková, J. (eds.). *Česko-slovenská současnost a česká slovakistika: Zborník prác k 10. výročiu pražskej univerzitnej slovakistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta, 102–130.

93 Takto ověřeno: Název navzdory různým pozdějším citacím skutečně jen český.

94 Uvedeno do praxe 2008.

- Šebková, H., Žlnayová, E. 1998. *Nástin gramatiky slovenské romštiny (pro pedagogické účely)*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Šebková, H., Žlnayová, E. 1999. *Romaňi čhib – učebnice slovenské romštiny*. Praha: Fortuna.
- Šebková, H., Žlnayová, E. 2002. *Romaňi čhib – učebnica rómčiny (severocentrálny dialekt)*. Košice – Praha: Bohemia kontakt + Fortuna.
- Šunen Romale. 1988⁹⁵. *Šunen Romale... Poslyšte Romové...* Praha: Kulturní dům hl. m. Prahy, Krajské kulturní středisko.
- Šunen Romale. 1989. *Šunen Romale... Poslyšte Romové...č. 2*. Praha: Pražské kulturní středisko.⁹⁶

95 Takto ověřeno: Vročení navzdory některým pozdějším citacím skutečně 1988.

96 Takto ověřeno: Navzdory některým pozdějším citacím skutečně vročeno 1989 a vydavatel skutečně PKS.